

KSAVER ŠANDOR ĐALSKI

Hrvatski prozni izraz od svojih prvih početaka, tamo koncem osamnaestog stoljeća, dakle od opisa *Tragedija i komedija u prirodi* M. A. Relkovića, do današnjih naših nastojanja, prošao je razne faze pada i uspona, ali njegova zrelost počinje – kao živo umjetničko ostvarenje – s djelom Ksavera Šandora Đalskog. Šenoa je naše književno ime vrijedno svakog poštovanja: on je prvi arhitekt našeg romana, prvi ilustrator monumentalnih karaktera naše povijesti i našega društva, prvi, zapravo, naš *pisac*, ali materija njegove proze – što znači – riječ-rečenica – još uvijek ima gotovo isključivo deskriptivan karakter: one prilaze predmetu, ali ne kreiraju sam beletristički objekt. Za razliku od naše poezije, koja svoju tradiciju vuče i ranije od petnaestog i šesnaestog vijeka, proza se rađa krajem osamnaestog, a razvija u devetnaestom stoljeću. Možda upravo stoga i postoji, odmah početkom našeg preporoda, takva razlika u kvaliteti: zbog tako duge tradicije jedne književne grane i tek rođenja druge. Jer naša književnost počinje, odmah prvim decenijem preporoda, jednom zamjernom poetskom vertikalom, djelom Mažuranićevim, dok književna proza još dugo vremena slijedi put improvizacije i mucanja, te stoji zapravo u predvorju živog, kreativnog posla.

Od Ksavera Šandora Đalskog naš prozni izraz dakle počinje bivati stvaralački u smislu kako ga shvaća i stvaralačka književna kritika, da bi se s Matošem objavio, po prvi put, kao zaista umjetnički izraz čitavim njegovim proznim beletrističkim djelom. Nema sumnje da se i prije njega javlja stvaralačka književna riječ, ali ona je gotovo sporadična pojava, izuzme li se djelo Ksavera Šandora Đalskog.

Ksaver Šandor Đalski je zapravo pseudonim; pravo mu je ime Ljubo Babić. Porodica srednjeg zagorskog hrvatskog plem-

stva. To podrijetlo je i konstituiralo izvjesne sklonosti i simpatije karaktera njegova talenta.

Dalski se rodio 1854. godine u Gredicama (Zabok), a umro u Zagrebu 1935. godine. U literaturi se pojavio relativno kasno. "Vijenac" mu je objavio tek 1884. godine "jedan sastavak" – kako on sam kaže – pod naslovom *Illustrissimus Battorych*, pa time i započinje njegov literarni rad, koji će trajati, uz manje prekide, sve do kraja njegova života, dakle punih četrdeset i sedam godina, gotovo onoliko koliko i čitav život Augusta Šenoae. No i ne govoreći o Šeni i Tomiću, ali i Kovačić i Novak i Kozarac i Vojnović, gotovo i Kumičić, pa i Matoš i Šimunović, javili su se poslije njega i umrli prije nego što je on nestao. Pratio je razvoj našeg naroda tamo od Bachova apsolutizma, pa sve do prvih očiglednih simptoma rasula Jugoslavije između dva rata, dakle: od apsolutizma, Listopadske diplome do Nagodbe, od Nagodbe do Riječke rezolucije i Hrvatsko-srpske koalicije, od Friedjungova procesa, balkanskih ratova, preko Prvog svjetskog rata i osnivanja radničkih partija, do stvaranja Jugoslavije. Na literarnom planu od tzv. našeg romantizma, preko realizma i moderne, sve do Krležina ekspresionizma i stvaralačkih napora između dva rata.

Njegovo je djetinjstvo ispunjeno sjećanjima na rađanje i borbu za afirmaciju naše ilirsko-hrvatske narodne svijesti i jugoslavenstva u sveslavenstvu, mladost doživljuje sudar ideala i grube stvarnosti, zrelo doba uočava našu društveno-političku situaciju, koja ga obeshrabruje i sili na razna oportunistička vladanja, a starost proživljuje rađanje Jugoslavije: zapravo kompromitiranje svih onih težnja koje je imao prilike tijekom svoga dugog života da vidi kako nastaju, kako žive i kako se izvitoperuju, pa i kako umiru u Jugoslaviji dinastije Karadorđevića. Ne bi se moglo reći da je prošao tim vremenom kao jasna svijest i nesalomljiv karakter. Neobično teška situacija, u kojoj se nalazio njegov narod, među velikim i mnogo jačim narodima, uvjetovala je i neka oportunistička opredjeljenja ovog našeg pisca. Ali uprkos svemu tome danas je već jasno da je bio kroničar "svoga vremena" i da je nacionalni i društveni razvoj hrvatskog naroda, tijekom druge polovine devetnaestoga i početka dvade-

setog stoljeća, gotovo nemoguće pravilno upoznati a da se ne poznaju njegove literarne kreacije, ilustracije i zapisi.

Kao što se često događa, desilo se i u slučaju Ksavera Šandora Đalskog: prvi objavljeni napisi dali su karakter čitavu njegovom djelu i spadaju među najautentičnije stvari što ih je napisao. *Pod starim krovovima* je stoga slika njegova talenta, tu su jasno ocrtane gotovo sve njegove mogućnosti: osobito razvijen smisao za pejzaž i atmosferu ambijenta, kao i živ interes za ljudske sudbine. Tema je to koju je izmodelirala povijest i pružila je talentiranu oku. Može se reći: ona je izabrala svoga pisca, kao što je, uostalom, i pisac izabrao nju. Tema i pisac uzajamno su se mjerili i izmjerili. Gotovo sve ono što je van tog područja doticao svojim pisanjem, a toga je bilo mnogo, značilo je samo proširivanje kruga i, dakako, proširivanjem nastupalo je i razrjeđivanje stvaralačke gustoće. Znanje i vještina pokušavali su kasnije nadomjestiti prvotnu stvaralačku živost i tada se pokazalo da on zna komponirati velike kompozicije poput Šenoe, da zna vidjeti socijalne odnose i protagoniste tih odnosa, da ga opsjeda smisao čovječjeg postojanja itd., ali i pored svega toga: te velike kompozicije, ti zapisi i ilustracije – ukoliko nisu vezani uz njegovu staru temu – rijetko imaju živ dah manje znalački pisanih kronika, skupljenih u knjizi *Pod starim krovovima*. Temi *Pod starim krovovima* vraća se on čitava svog života, pa se može kazati da je to djelo pisano tijekom čitava njegova stvaralačkog vijeka, i kada se zaista njegova tema veže uz to područje (*Naš susjed Dobromir Bosiljković* – pisan 1910. god.), Đalski se javi u staroj moći, samo obogaćen izvjesnim iskustvom u zanatu i poznavanju jezika.

Đalski je elegičar propadanja i nestanka hrvatskog zagorskog plemstva, kritičar ondašnjeg našega društva, epik narodnog buđenja, traged ljudske sudbine i lirik ljubavi... Razabrali u čitavu njegovu djelu koliko je pogled njegov bio oštar, vidovit, a koliko zamagljen sentimentalnim sklonostima, što su živjele na mitu o svom vlastitom podrijetlu, izvjesnom “poetičnošću” olakog karaktera, te drugim časovitim impulsima, nije jednostavna stvar u ovom slučaju, jer je njegovo pero taklo neobično važne, žive momente, goruća pitanja čovjeka i našega društva,

te povijesti naše, ali se može – čini mi se – s pravom reći: tamo gdje je sentimentalnost i poetizirana poetičnost ustupila mjesto talentu, tamo se i djelo ukazivalo jačim i čvršćim. Koliko karaktera skupljenih u ovoj zbirci što ju je povezala ne samo tema nego i ljubav piščeva, a ipak koliko malo značajnih tipova. Kažem malo, ne zato što bih podcjenjivao ovu našu jedinstvenu galeriju portreta, već stoga što se samo jedan od njih digao do simbola. Mislim na Cinteka. Kada čitam tu kroniku, uvijek mi se čini da prolazim galerijom naših bidermajerskih portreta: svi su nam dragi, svi su i zanimljivi, svi su naši na svoj način, ali jedino se Cintek izdvaja svojom jasnošću, svojom reljefnom tragičnošću i punom čašom sudbine, koju nije idealizirala nikakva sentimentalnost ili zamaglila pristrana ljubav. Napisavši Cinteka, *Đalski je zaista izmjerio temu, koju mu je pružila naša povijest*. U tom našem, naglašujem našem karakteru, sreli su se i Don Quijote i Sancho. Čitajući ga, ja sam uvijek osjećao onaj čudni i neshvatljivi strah, jezu što je svi osjećamo čim se približimo čistim egzistentnim časovima životnim, ali taj se osjećaj budio u meni naročito u onom odlomku gdje Đalski prikazuje Cinteka kako, poslije susreta s lovcima i uvaženim prijateljima, odlazi sa svojim “čudestveno natovarenim kolima”. A javila se već bila i mjesočina:

A mjesec se već bio podigao i kasna večer oklopila sav kraj. Cintek je opet uzjahao svoga Bucentaura, dječake na vrhu kola probudio dugim svojim bičem i onda sa silnom vikom i krikom, kako je bio došao, krenuo dalje. Visoki vrh duge prilike zazibao se i nagibao ovamo i onamo baš kao brod, kad se otisne na more, i začas se u tihoj večeri nosio cestom odjek teških točkova. Dugi rep uzvitlane prašine vukao se od kola k nama, koji zaostajasmo i obazirasmo sa smijehom na fantastičnu sjenu prilike, što je padala preko cestovnog jarka u razvučenim dugim linijama, te je iz Cintebove plemenite glave i u šilj natjerane kučme učinila oblik dimnjaka – gotovo dimnjak. Što je sama po sebi čudna prilika dalje odmicala, to je primala čudnovatiji izgled i najzad podsjećala na kakovu davnu bajnu neman, ili na devu u Sahari. A Cintebov podcik kojim grlato se i glasno nosaše noćnim zrakom, zamnijekujući još i onda, kada je kolâ davno nestalo iza brda. U šumi odvrćala objesnim ludim smijehom sova, a dolje u travi po

livadama – i iz šaša po isušenim barama ozvanjala je posljednja pjesma prepelica u skladu sa glasom hariševim, sve pak zaglušivahu žabe i cvrčci. No – gore na nebu bilo je jasno, velebno i tiho. Zlatni traci u tankim – tankim nitima plovljahu tamnim lazurrom, veličajna noć posvuda je rastrla veleljepotu i divotu svoju – pa i Cinteku više ne bijaše ni traga ni glasa.

Patos koji nije patetičan, ni teatralan (kao naprimjer smrt Battorycheva), patos samog života, koji onima što vide zaustavlja vrijeme. Nesumnjivo je i Đalski osjetio, možda čak i nesvjesno, da dira u Cintekovu liku nešto više nego obični portret, zato ga u ovom odlomku i postavlja među kozmičke elemente, te ga mjeri jasnoćom, velebnošću i tišinom nebesa nad nama. Ima nešto u ovom odlomku zaista što dira posljednje stvari: taj mjesec i ta večer što je *oklopila* sve stvari!... Cintek je uzjahao Bucentaura i visoki vrh duge prilike zabibao se i nagibao ovamo-onamo kao brod kad se otisne na pučinu... Tu je i Sahara, tu je i objesni ljudi smijeh sove noćne, koja odvraća grlatu podcikivanju Cintekovu... Ali najstrašnija je ipak ta mjesečina i to sjajno, velebno i tiho nebo pod kojim nestaje Cintek, lik s prepunom čašom one sudbine koju nam besmisao daje, jedino nama ljudima – kao smisao.

Nažalost sentimentalnost i poetizirajuća poetičnost je zamaglila piščev vid u prikazivanju ostalih likova, pa se ni jedan ne penje do visine ovog karaktera. Govorim o sentimentalitetu, jer mi se čini da je ta nota neobično važna za Đalskog. Pažljiv čitalac osjetit će kako je taj zavodljivi osjećaj negativno aktivan na tri bitna područja piščeva aktiviteta: na ljubavnom, nacionalnom i moralno-socijalnom području. Battorych je primjer kako se pretvara jedan živ čovjek sentimentalnim odnosom u gotovo blijedu figuru.

Pod starim krovovima su zapravo neka vrsta kronike, čudne kronike obitelji zagorskog plemstva. Velim neke vrste kronike, jer ju je, rekao bih, više *pričao* nego *pisao* čovjek koji je i suviše suosjećao s tim sudbinama, pa stoga i nije mogao biti kroničar i u onom smislu u kojemu je to zahtijevala sama tema: ta široka tema *je tu izmjerila njega*. Prateći taj niz sudbi-

na, osjeća se neujednačenost i stava i fakture, kao da se pisac nije želio odvojiti od materije s namjerom da je literarno prevlada i zanatski uskladi, te dotjera, već naprotiv, kao da se – sudeći po izvjesnoj lakoći kojom ju je pisao – želio utopiti u njoj. Ima taj postupak i izvjesnog šarma, ali ipak mislim da bi veća svjesna literarna i jezična disciplina dala bolje rezultate. I pored toga *Pod starim krovovima* ostaje najbolje i najživlje djelo ovoga pisca, kronika koja će ne samo kao dokumenat uvijek oživljavati ovo već mrtvo vrijeme već i kao kreacija žive umjetničke vrijednosti što nas nadahnjuje vječno ljudskim akcentima i biti jedna od međa u razvoju hrvatske literature. I često se čovjek ne može oteti misli: možda bi bilo bolje da je ovaj naš pisac čitav život radio ovu temu nego što je izgrađivao tako velik i široko zahvaćen opus. Imali bismo danas – kažem ponovo “možda” – jednu galeriju literarnih portreta, koju bismo mogli staviti uz bok djelima svjetske književnosti. Cintek je jedna vrsta garancije za to: dokaz da je autor upravo tu bio na pravom putu, a njegov osjećaj za atmosferu i pejzaž da je ova literarna vizija mogla biti u punom smislu visoko umjetničko djelo.

Kao dopuna ovom djelu, posebno izrazu, gdje se u punom smislu mogao objaviti Đalskijev izuzetan smisao za pejzaž, mora se spomenuti zbirka priča i zapisa pod naslovom *Diljem doma*. Ovu zbirku smatram zapravo nastavljanjem prve, samo pisanom s više literarnog iskustva. Đalski je tijekom vremena prevladavao svoje nedostatke i neke od onih čisto literarno zanatske naravi, pa donekle i jezične, zato su mu naprimjer priče *Diljem doma* nekako pravilnije pisane od stvari sakupljenih u knjizi *Pod starim krovovima*. To se osjeća i u zbirci *Iz varmeđinskih dana*, a naročito u *Malim pripovijestima*.

I daj nam značajeva i daj nam značajeva!

U noći i Janko Borislavić – kao najbolji njegovi romani po mom mišljenju – primjer su za našu tezu o razrjeđivanju one stvaralačke moći koja se očitovala u oblikovanju likova iz kronike *Pod starim krovovima*. Sva ova djela imaju, znam, svoje opravdanje, svoju svrhu i mjerena tim ciljevima mogu se uka-

zati vrlo vrijednim naporima, ali gledana kao literarna kreacija, ona zaostaju za živim i izvornim ostvarenjima u zbirci *Pod starim krovovima*, pa i iza nekih drugih manjih radova iz drugih zbirki. U nešto manjoj mjeri *Janko Borislavić*, ali *U noći* biva očigledan primjer za moju tezu.

U noći je naprimjer veliki roman naše sredine postnagodbenjačkog vremena; u prvom redu politički, ali i socijalni roman, roman-freska, koja ilustrira, na svoj način, važnu epohu našeg narodnog života. Građen je znalački: oba glavna karaktera (Kačić i Narančić), pa i ostala lica, koja ih slijede po važnosti, jasno zatvaraju radnju; put njihovih linija, u sukobima i odnosima, znalački je komponiran. Ženske linije daju dubinu i atmosferu. Struktura je djela stoga jasno vidljiva i toliko čista da bi mogla služiti primjerom. Sve je jasno: i sredina i atmosfera i psihološka struktura i orijentiranost karaktera, pa ipak sve ostaje samo na tome. I upravo zahvaljujući toj jasnosti razabiremo što nedostaje. Nedostaje ono što mi se čini prilično važnim: *živa i puna ljudska prisutnost* glavnih lica. Dana su *samo* onim što pisac piše o njima... A to što pisac pišući izvlači i akcentira i previše je neposredno u službi zadatka i ciljeva romana. Pod pritiskom tih zadataka psihologija je njihova izražena i u dijalogu i u vladanju vrlo često shematska. A akcija i riječ živa karaktera, u beletrističkom djelu, mora uvijek odati psihologiju *čitava čovjeka*; opis vladanja ili riječ tako dana lika otvara mogućnosti ulaska, ili naslućivanja svih dimenzija bića takva čovjeka. Ako toga *prisustva* nema, lica ostaju više ili manje sheme. I često se događa da su upravo ona lica kojima pisac poklanja punu pažnju upravo takva, a ona na koja nije upravljena njegova pažnja baš zato i postaju živa: ona nisu bila neposredno u akciji piševe sheme romana! To se dogodilo i Đalskom: sporedna lica, i to ona koja susrećemo upravo na ladanju, dakle ona koja se vezuju s portretima iz *Pod starim krovovima* su mu najživlja: otac Kačićev, Narančićeva obitelj, stari mađaron... Dobrih scena i odnosa među licima ima i u opisima zagrebačkog višeg društva, ali najčešće u odnosu sa ženama. Kao primjer može poslužiti odnos Narančićev i barunice Lepartove. Pa i atmosfere tih salona nisu neprivlačne. Barunica

Lepartova ostaje u sjećanju, nažalost, više kao kakva idealizirana slika iz Makartove galerije dama bečkog višeg društva: lice, ipak, iz druge ruke.

No sve navedene primjedbe ne mogu umanjiti vrijednost ovog romana za poznavanje našeg društva u drugoj polovini prošlog stoljeća, jer u literarnom djelu treba uvažiti i namjenu koju mu je dao pisac.

Izučavao sam tragediju hrvatskoga naroda.

Janko Borislavić – hrvatski je *Faust* – istina više po vanjskim oznakama svojih studija, problema kojima se zanima i po svojoj dramatskoj sudbini, nego po spoznajnim dimenzijama, kojim ga u tekstu objektivira autor. Đalski je ovim romanom više oponašatelj nego konstruktor-stvaralac, ali je sama beletristička materija jače nadahnuta njegovim neposrednim bićem nego u drugim romanima, ubrojivši među njih i *U noći*. Literarna materija je dakle “literarnija”, ali nažalost jednako toliko u pozitivnom kao i u negativnom smislu. U pozitivnom, jer je manje intelektualno i psihološki shematizirana, a u negativnom smislu, jer je opterećena literarizirajućim ukrasima, koji zapravo kompromitiraju tekst. U opisima prirode i ljepote žena mnogo je banalnih atributa i osobnog pretežno sentimentalnog angažiranja samog pisca. Često se sretaju pridjevi: krasan, divan, bajan, neopisivo, neopisivo krasan... Prevladava naracija nad stvaralačkim objektivacijama situacija, odnosno onih odnosa među licima koji se očituju u dijalozima. A i onda kada autor stvara situacije poneke od njih djeluju banalno: kupanje naprimjer Dorice u potoku i Janko... Ta je scena isto toliko “literarno literarna” kao što su “literarne” i slike iz te epohe s bezbrojnim motivima golih žena, žena koje se svlače, i žena koje se kupaju na mjesecini, gdje je i boja i oblik, i faktura i koncepcija, idealizirana u onom slatkasto dopadljivom smislu, koji je dobio pravo ime: kič. Krupna riječ, ali za ovu scenu, na našu radost, jedinu u ovom romanu, mora se to reći. Mora se i reći: ni Borislavić nije realan kao literarna kreacija, pa ni filozofski originalan ni zanimljiv ako ga mjerimo onim pretenzijama s kojima

ga je autor stvarao, kao što su realne stara Jagodička, pa i Dorica, ili čak usidjelica Evelina, kojima pisac nije poklanjao toliko pažnje. Odnos čovjeka prema Prirodi, prema Vrijednostima, Čovjek-Priroda, Čovjek-Vrijednost, ili Smisao Postojanja: sve problemi koji su književno drugdje ozbiljnije tretirani. *Tema je ovdje zaista izmjerila Đalskog, a ne on nju.* Iako po svemu evropejac, Borislavić nam ipak ne otkriva evropski patos spoznaje u živim dimenzijama, on je evropejac, najvećim dijelom, po vanjskim oznakama svoga školovanja i svojih putovanja.

Pa ipak sve ove riječi ne negiraju ovaj roman. Teške riječi! Možda; ali teške riječi podnosi samo dobra knjiga. Slaba knjiga nestaje. *Janko Borislavić* je međutim roman koji i danas živi. On nije *Faust*, ali je priča i to, eto, upravo naša pripovijest... On nije *Faust*, ali je ipak naš, naš hrvatski *Faust*... I kada bi ovaj roman bio ispričan sav onom mjerom kojom su ispričane mnoge stranice ove knjige, onda bi se to samo pričanje moglo uspješno suprotstaviti svim našim zamjerkama mnogo bolje nego što je to u sadanjem slučaju moguće. Navest ćemo samo dva odlomka takva pričanja:

Najposlije razgali joj se duša i ona stane pjevati. Diljem cijeloga puta pjevala je sve po redu drage joj pjesme. I divni mladi glas, jasan kao staklo, mekan kao netom pokošena otava, lijep i nježan kao titrajući zvuk frule, orio se dalekom tihom večeri i veselom jekom prodirao u sanljive brdeljke i tamne dolove.

Ili:

Za dvorom počinje odmah drevna tamna dubrava i stere se čak do planine. Tik dvorišta zaredali vinogradi i voćnjaci. Brdo, na kojem stoji dvor, pada na jednoj strani u strmi dol, koji se sve dalje širi u neuski jarak, po kojem su se prostrle kao gusti sagovi cvatuće tamnozeleno livade, pokraj kojih je u sjenama starih vrba i jasena brzao glasan potok.

Kada bi, dakako, u tekstu ove knjige bilo više živih objektivacija kao što su: "...glas jasan kao staklo, *mekan kao netom pokošena otava*", ili: "...pokraj kojih je u sjenama starih vrba i jasena *brzao glasan potok*", a manje atributa: divni, neopisivo

divni, čarobni... i ova bi priča, ponavljam, bez obzira na filozofiju i na pomalo teatralno postavljanje pitanja o smislu života, bila više literarna i stoga više naša.

Jedna od pripovijesti koja ide u red onih što bi mogle sačinjavati uži izbor njegovih novela – a nosi naslov *Zašto?* – potresnije i neposrednije nam govori o sličnoj problematici, koju otvara faustovski *Janko Borislavić*, samo bez faustovskih pretenzija. Ispričane su tu dvije sudbine ljudske onom mjerom koju, nažalost, Đalski nije često poštovao, a ta se mjera odnosi jednako tako na jezik kao i na koncepciju djela; te dvije sudbine nam mnogo uvjerljivije govore o odnosu čovjeka prema Prirodi, o njegovoj sudbini kao dijelu same Prirode, o njegovoj tragičnoj “smisaonosti” nasuprot “nesmislu” Prirode, nego što nam sve patetično životno držanje i vladanje Borislavićevo kazuje. Đalski je tu preuzeo ulogu pisca u pravom smislu: reći ono što je *vidio*! I čim se oslobodio svoga ponekad nametljivog uplitanja – otkrila se mjera, živo oživjela Lazarova sudbina koja se lako ne zaboravlja, a pripovijest se zatvorila, ujednačila – postala upravo onakva kakva su mogla biti još mnoga njegova djela.

Đalski je jedan od onih pisaca koji su gledali svijet i odgovarao kadikad neposredno na pojave oko sebe, zato neki njegovi napisi i djeluju tu i tamo kao literarne improvizacije. I gotovo se uvijek nameće pitanje: tema ili izraz! Teme su vrlo često još uvijek zanimljive, ali i one koje to više nisu neobično su važne kao ilustracija nekadašnjeg života našeg društva.

Po temama opus K. Š. Đalskog vrlo je bogat, njegov je interes neobično velik: propadanje zagorskog plemstva, teme našeg preporoda, društveno-političke teme, socijalne pa i metafizičke i okultne teme. Tek sagledavši raznolikost tema koje je obrađivao, može se shvatiti širina ovog pisca i živost njegove odgovornosti prema društvu i zemlji u kojoj se rodio, živio i za koju je radio. Ni u *Životopisu jedne ekscelencije*, ni u *Legendi iz dvorišta kbr 15*, kao i u mnogim drugim pripovijestima nije bio za nas odlučan kvalitet.

Iako *Životopis jedne ekscelencije* nije – po našem mišljenju – zrelo umjetničko djelo, značajno je za nas s dvije tačke gle-

dišta. U prvom redu jer je Đalski zacrtao jedan neobično značajan karakter našeg društva, kojim će se i kasnije hrvatska književnost baviti. Nažalost, on nije imao – izgleda – ni volje ni snage da tu temu bolje obradi. S druge, upravo s one strane s koje nam se ova novela čini nedobrom, dakle s izražajne strane, ona se ukazuje zanimljivom. U tom tekstu začeto je nešto što će se kasnije pokazati vrlo karakterističnim za naš izraz uopće. Ton i intonacija početka vrlo su dobri: crn, jetki humor dao je autoru potrebnu distancu da bi prema objektu mogao biti slobodniji i objavio se tada taj izraz kao zvučna barokna fraza iskličena “verbalnim” ukrasima, te se ukazao kao rečenica-period, koju je kasnije – opisujući slične karaktere – razvio do virtuoznosti M. Krleža. Evo tog početka:

Nije tomu jošte ni punih trideset godina, što je “primivši svetotajstva umirućih blago u Gospodinu usnula Njegova Preuzvišenost, visokorođeni i presvijetli gospodin barun Stjepan Dobrojević-Löwenburg Kleinberski i Lopački, Njegova cesarskog kraljevskog apostolskog Veličanstva pravi tajni savjetnik, cesarokraljski komornik, Carskoga državnoga vijeća pravi savjetnik u miru, velekrst Reda Leopoldova i vitez Željezne krune III. reda i Reda cara Franje Josipa I, posjednik carskog ruskog Reda sv. Vladimira i papinskog Reda sv. Gregora, nasljedni gospodin Kleinberga i Oberfeldhofa i vlastelin dobra Kamenice, Kruškovca i Bukovice, začasni građanin slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba i kraljevskih slobodnih gradova Varaždina, Karlovca, Rijeke i Novog Sada, član utemeljitelj Glazbenog zavoda u Zagrebu i književnog mađarskog društva Kisfaludy u Pešti, začasni član dobrotvornog društva Pietas u Innsbrucku, društva njemačkih rodoljuba Germania u Gracu i pokrovitelj dobrovoljnog vatrogasnog društva u Kamenici i u Kruškovcu itd., itd.”

I danas – gotovo svijet više ne zna da je ova odlična i visoka ličnost ikada udostojala tu prašnu zemlju počastiti svojom nazočnošću...

Zaista, svaki je komentar suvišan. Čudimo se. Ali: književnost tu nije ništa izmislila, ona je trebala samo dostići čovjeka naše tadanje sredine u njegovoj nakindurenoj bijedi. K. Š. Đalski je to osjetio i tu je njegova zasluga.

Legenda iz dvorišta kbr 15, Perpetuus su prikazi činovničkog života iz slavne austrijske, odnosno austro-ugarske administracije. U prvoj noveli se osjeća ruski utjecaj Gogolja (ovaj put!), ali nažalost bez njegova genijalnog dijaloga. A u *Drugoj pripovijesti* iz zbirke *Tri pripovijesti bez naslova* ocrtana je zaista tragična hrvatska perspektiva našeg malog čovjeka u porobljenoj zemlji. Izvjestan nacionalni sentimentalitet, kao i prilično olako shvaćanje literarnog zanata, umanjuju vrijednost ovog teksta, no kao živ dokumenat jedne već zaboravljene stvarnosti, koja je ponižavala dostojanstvo našeg čovjeka, vrijedna je naše pažnje.

Naja je pripovijest koja je po temi značajna kao dokument povijesti agrarne reforme i parcelacije zemlje. Kako se jasno ukazuje tu nepremostiv jaz između tadanje vlasti i naroda. Izvjesni romantični elementi umiješali su se u ovaj socijalni tekst. Nažalost i ovdje se osjeća kako je Đalski često više pričao nego pisao.

Treba reći i riječ o jeziku ovoga pisca. Tom vidu njegova djela posvećivalo se mnogo pažnje i ono je, dakako, s te tačke gledišta, ocjenjivano kao manjkavo. Đalski nije znao naš jezik. I Matoš mu je to zamjerao. Zaista, on nije *znao* našeg jezika. Ali se uvijek podjednako treba pitati *što je to što je trebalo znati?* U njegovo vrijeme, pa i mnogo kasnije, eto, sve do danas, za mnoge, *znalo* se jezik ako se pisalo “dobrim narodnim jezikom”. Ali “dobrog narodnog jezika” – kao literarnog jezika, nigdje nema, a još manje taj govor može postati jedinim kriterijem. Došlo se tako do onoga gdje smo, po prilici, danas, tj. da i nemamo kodificiranog književnog jezika, a naviranje “lijepog narodnog jezika” sa svih strana, opravdavalno je i gajilo nesigurnost, anarhičnost našeg književnog izraza, koja danas vlada.

Nigdje se nije govorilo tako samouvjerljivo i tako “očigledno naučno istinito” o “lijepom našem narodnom jeziku” i izjednačavalo ga s “književnim jezikom” kao kod nas.

Dakle Ksaver Šandor Đalski nije znao “naš lijepi i narodni jezik”, pa stoga nije znao ni “književni jezik”, što nikakvo čudo nije, budući da ni do dan-danas nitko od nas ne *zna* “književ-

ni jezik”, i ne samo zato što se književni jezik nikada ne može *znati*, nego zato jer ga kod nas nema, u onom smislu u kojem postoji francuski ili talijanski književni jezik, zahvaljujući, dakako, jednom isključivom i zato krivom principu o kriteriju “lijepog narodnog jezika”.

Pisao je Đalski jednim jezikom neujednačenim, nekodificiranim, jezikom koji je slušao, učio u našim “domorodnim zagrebačkim krugovima” i, dakako, jezik taj nije bio ni jezik Šimunovića, ni Tordinca, – bila je to jedna vrsta našeg građanskog jezika, koji se oblikovao na osnovi kajkavskog i težio tome da se pretvori u čisti štokavski jezik. Praktičan napor o kojemu nije ni do danas donesen pravi sud. Jest, Đalski nije znao književni jezik, jer je za to trebalo biti ili seljak štokavac ili stvaralac jezika, kao što je bio Mažuranić. On to nije bio. Žalimo što nije bio stvaralac jezika kao što je to bio Mažuranić, ali ne žalimo što nije bio seljak štokavac. Naša je literatura u Đalskom takvom kakav je on bio dobila dobrog pisca s *našim* “gradskim” jezičnim izrazom. Gledati jezik Đalskoga iz hermetički zatvorenog sistema štokavskog “lijepog narodnog jezika”, kao književnog jezika, posve je nepravilno. Opus Đalskoga zaslužuje da se poštuje njegov izraz, a to znači da se nastoji ući u taj jezični svijet. Danas međutim, poslije svih redakcija kroz koje su prošla njegova djela, teško je zaista i govoriti o njegovu jeziku. Željeli bismo ipak pokazati neke značajke toga jezika kao literarnog izraza, jer nema ništa opasnije nego osuđivati stvaralaštvo jednog umjetnika na osnovu *određene* sheme književnog jezika u našim prilikama.

Zrakom je tekao lagan vjetar i činio, da sve granje i bilje njiše i da uz padajuće suho lišće jesenskim bônim šapatom šušti i psiče.

Eto dakle jezika i opravdanih prigovora: “...vjetar je činio... padajuće suho lišće... bônim šapatom šušti i psiče”. Što bi se moglo reći? Nepoznavanje nekih osnovnih zasada karaktera našeg jezika, a riječ “psiče” govori nam i o nepoznavanju samog rječnika. Sve je to istina.

Ali:

I sada se u niski prostor zalije sa zapada jesensko sunce, nisko u gustom dolu, i pozlati svaki kutić svojim svjetlom i nadahne zrak nježnim svojim žarom.

Da se sunce “zalije” u “niski” prostor može ponekom izgledati i neobičnim, ali kada se “...večerom sunce zalije u niski prostor i nadahne zrak nježnim svojim žarom” – onda nam se ipak otkrije kako ovaj pisac nije da nije nadahnjivao riječ, te se i “zaliti” i “niski prostor” ukazuju pravim nadahnutim vizijama, gdje se riječ prekalila i slila u živ izraz.

Zatim:

Uto se diglo baš sunce iznad obzorja, ljupka crvena svjetlost poigrala po rosnom lišću šljiva, po tankom vlaču trave – sve se u jedan mah oblilo ružičastim i bijelim sjajem. Tek daleko prodolje drhtalo još u ljubičastu prelijevanju zore, ostalo se sve rasjalo mladom jutarnjom jasnoćom, i sve je bilo slično dražesnu osmijehu taj čas preobučena djeteta u kolijevci. Negdje na grani nada mnom, visoko u vršku, rasplinuo se sitan zvonak glasić neke ptičice.

Znam, gotovo na granici banalnog, ali ako se svrne pažnja na ona mjesta u ovom tekstu koja su zaista živa, “*rasjalo* mladom jutarnjom jasnoćom”, “i sve je bilo slično dražesnu osmijehu taj čas preobučena djeteta u kolijevci”, “visoko u vrhu, *rasplinuo* se sitan zvonak glasić”, onda nam i ona mjesta koja bi inače mogla biti banalna postaju živa i mi se predajemo s povjerenjem sugestiji takva teksta.

Ili:

Stara je to historija, iz vremena onamo još od “großvaterskih” dana. Makar je tako stara, ipak je pripovijedam. Ne pripovijedam je možda stoga, što iz nje tajanstveno šumi i sablasno šušti nešto iz onih tamnih, nepoznatih dubina ljudske duše, koje će vazda ostati prekriveno saiskim velom, a oko kojih se plete i milji stotinu hiljada godina staro čovjekovo sujevjerje i maštanje. Pripovijedam je, jer neki njeni tonovi kao da i u današnjem vije-

ku nalaze istovetne akorde, pa iz njih onda zvuči stara pjesma bugarka, koja se sveudilj životom ori i kazuje nam vječnost čovjekove tragedije.

Rekao bih, gotovo, da podsjeća na Šimunovića i pored izvjesnih nepreciznosti izraza: “zvuči” stara pjesma bugarka, koja se životom i “ori”... Upozoravam na mir ovog rečeničnog toka u kojemu će dobro uho odmah otkriti ritmički muzikalitet jezične materije pisca koji nesumnjivo ima sluh za jezični ritam. Inkantacija koja “operira” s dvije muzičke boje fraze: svjetlo–tama, pozitiv–negativ. Treba čuti taj ritam: “Stara je to... Makar je tako stara... Ne pripovijedam je zbog... Pripovijedam je da...” To ritmičko bibanje iz svjetla u sjenu, iz pozitivu u negativ ima svoj negdje pučki prastari korijen, ali je ovdje dignut i transponiran u područje jedne civilizirane jezične materije. To je ona ritmičnost koja uvijek živi u jednoj vrsti dobre proze, kao bitni elemenat njene poetičnosti.

Ne, Đalski nije *znao* jezik, ali ga je *osjećao* i u toj materiji, koja mu je dolazila “pod prste”, bio je stvaralac.

Naveo sam ovaj odlomak iz novele *Ljubav lajtnanta Milića*, koju smatram jednom od boljih njegovih pripovijesti. Čini mi se da je dar i zanat u ovom tekstu našao svoju ravnotežu. Pa neka mi bude dopušteno da iz ove novele citiram još jedan odlomak – opis malog varaždinskog trga u ljetnom podnevu – jer ga smatram dostojnim pravog pisca:

Po dalekom trgu, na sve strane oblitom silnim julskim suncem, gotovo mirovao sam mir, kojega ništa nije prekidalo. Nije ga mutilo jato gusaka, što se u sredini trga igralo u otvorenom uličnom kanalu i mazalo svoje bijelo perje u niskoj, zamazanoj truloj kaljuži; nije ga prekidao ni kapucin, koji se od časa do časa pokazivao na vratašcima samostanskim pak ogromnim modrim rupcem čas brisao svoju glavu, čas isto tako ogromnim šakama lovio i tjerao muhe, što su na njega, uznojena od teške kute, nava-ljivale kao ose i pčele na med. Mir je bio tako dubok, tako dalek, da ga nije prekidalo ni mukanje nekakve suhe, sitne kravice, što su je dotjerala dva seljaka na prodaju kasapinu, koji je sjedio pred svojom kasapnicom i od duga vremena sam se u karte igrao. Nije kvario gluha mira niti cesarski “besler” ni dva, tri “furvezera”,

što su lijeno i glasno zijevajući nalecavali i polijekali na klupama pred kapijom negdašnjega grofovskoga doma. Daleki, daleki mir sa svom svojom nedoglednom i nedostupnom dosadom ležao je nad cijelim trgom – pa dalje i dalje!

Tko je to? Daudet? *Starci u Pisma iz mog mlina?*... Za nas je to svakako jedna od rijetkih prozних poema miru podnevnom, miru dosade ljetne malog našeg grada. Prva rečenica čisto stanje: sunce i mir miruje na trgu. Statika. Ali trg je *dalek*, oblit silnim julskim suncem i u njemu *miruje* sam *mir*. Tri osnovne fiksacije, koje su nam otvorile viziju: kao da su nam zaista ti atributi otkrili dimenzije istovremeno tako nepoznate i toliko poznate. Čudimo se samo zašto pisac dodaje nepotrebnu eksplikaciju “samom mirnom miru”: “...kojega ništa ne prekida”. Tek u toku sljedećih rečenica otkrit će nam se to. Od statičke fiksacije trga on je trebao da uđe u opis prostora, koji više ne može biti statičan. Pisac osjeća potrebu izraziti to ritmičkim muzikalitetom, zato mu je potrebna veza, prijelaz od statičnosti prema kretanju. Stoga dodatak: “...kojega ništa ne prekida”. Od njega kreće Đalski u omiljelu mu ritmičku prozu, koja će prilaziti čitaocu u valovima: “Nije ga mutilo jato...; nije ga prekidao kapucin...” Dva duga vala rečeničnog perioda samih konkretnih slika-vizija, čini se, zahtijevala su predah i Đalski će načas opet zaustaviti vrijeme novom tvrdnjom: “Mir je bio tako dubok...” Ali samo načas, da bi usrknuo zrak, jer se i taj pokušaj zaustavljanja pretvara odmah u ritam: “...nije ga prekidaloo ni mukanje nekakve suhe, sitne kravice... Nije kvario gluha mira...” Opet novi nizovi slika, koji dopunjavaju opću sliku trga sve novim i novim slikama živa sunčana sjaja. A kada se prostor ispuniio tako da je vizija postala sam život životniji od realnog života, piscu je bila potrebna aureola oko njegove vizije, zato će u sljedećoj objektivaciji razgrnuti horizonte do samoga beskraja. Neka beskraja bude aureola: “Daleki, daleki mir...” koji kao da sve više odlazi, pa se opet od nekuda javlja da bi bio još neposrednije prisutan. No to je samo jedan vid ovog odlomka: onaj ritmički. Uzmite sada sliku po sliku, koje nam pruža pisac: guske u prljavu potoku, kapucin na vratima

sa svojim velikim plavim rupcem i ogromnim šakama, kravica i kasapin, koji sam “igra u karte”... Koliko još i gdje još? Varaždin i svi Varaždini! Zaista, najljepša poema prašnjavom miru dosade.

Čini mi se da bi upravo ovdje bilo potrebno reći nešto o onim tekstovima Đalskoga kojih – nažalost – nema mnogo, ali su tim značajniji. Radi se o njegovim lirskim minijaturama. Tamo gdje tema gotovo nestaje, kao objektivna podloga i izgara u samoj stvaralačkoj ekspresiji: poezija u prozi – poslužimo li se za nuždu i radi praktičnih potreba ovim izrazom. Na tim tekstovima bilo bi potrebno govoriti o njegovu jeziku i bili bismo tada, vjerojatno, pravedniji prema njemu.

Posljednji zagorski vlastelini svijet je što ga je Đalski “imao” – pišući o njemu, on je zaista stvarao. Gotovo, naglašujem gotovo, svi drugi motivi nisu bili u pravom smislu njegovi, zato se u takvim slučajevima i osjeća distanca između teme i autora: njegova rečenica prilazi tada objektu, a ne stvara ga. Intelekt je u takvim slučajevima nadomještao doživljaj, a kako intelekt nije bio najjača strana ovog talenta, to i ta djela ne samo što nisu uvijek kreativna u umjetničkom smislu ove riječi nego ni samu intelektualnu problematiku ne otvaraju kao originalna misaona dostignuća. No, kada se i u takvim djelima Đalski dotakne prirode i ljubavi, ljubavi-žene, izgleda nam da se u njemu bude najautentičniji časovi, a mnogo više kada Priroda ili ljubav postaju tema za sebe. Te su teme inspirirale one stranice koje spadaju među najbolje što je napisao. Istina, njegov odnos prema ženi bio je često kontaminiran onim *genre-slikarstvom* kojemu je idealizirano žensko tijelo na mjesecini bilo vrhunac doživljaja, pa ipak *Lirski intermezzo* ide među najbolju poetsku prozu na temu *jedne ljubavi* prema ženi.

Potrebno je spomenuti i još nekoliko njegovih tekstova pisanih na biblijske motive – naprimjer: *Čudnovati tesar* i *Sveta noć* – upravo radi jezika tih napisa. Izgleda da je poetski izvor čistio jezik u ovim crticama. Nadahnute, vjerojatno, jezikom prijevoda *Sv. pisma*, ponesene inkantacijom i dikcijom tog teksta, ove proze su čista književna materija, koja dopunjuje pozitivnu sliku ovog našeg pisca.

Znati jezik! Koliko i danas još “znalaca” našeg lijepog narodnog jezika epski razlijevaju svoje “znanje” našom knjigom, zlorabeći veliku istinu da je riječ i misao jedno te isto, a zaboravljajući pritom kako i papiga može reći riječ. Đalski nije *znao* “lijepi narodni jezik”, ali je osjećao riječ. *Stvarao* je u jeziku što ga je govorilo jedno gradsko društvo, ograničeno ne samo brojem već i mnogočim drugim, na putu ostvarivanja one politike koju i danas umnogome poštujemo. *Stvarao* je pripovijedajući – pišući, i pišući – pripovijedajući, a to je ono najvažnije, pa stoga krivo radimo ako Đalskog, jednog od naših najboljih pripovjedača, druge polovine devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća, zanemarujemo.

Iz velikog i raznolikog njegova opusa iskrsava tako: *Pod starim krovovima* – osnovno njegovo djelo (koje ga je i oblikovalo kao pisca!), više novela, zapisi i nekoliko lirskih proza – naprimjer: *Zašto?*, *Ljubav lajtnanta Milića*, *Čudnovati tesar*, *Sa sela*, *Noćni zapis iz doma*, *Lirski intermezzo* – što je više nego dovoljno da mu se u našoj literaturi dade visoko mjesto. Ne podcjenjujem ni ostali veliki i raznoliki opus, ali mi se čini da nas on *više* zanima i uzbuđuje svojom temom nego onim što umjetničko djelo čini umjetničkim.

Forum, br. 7–8, 1962.

Riječ o riječi, 1969.